

Eskola zaharrak eraikin berrietan:

Pedagogiaren eta arkitekturaren arteko erlazioa aztertuz

Laburpena: Hezkuntza erabat aldatu da azken urteotan, baina eskolen ikuskera espazialean ez dira beharrezko moldaketak egin eskakizun berrietara egokitzeke; horren ondorioz, pedagogiarako enbarazu eratorri da arkitektura. Artikulu honetan eskola-graduatuaren jatorria azalduko da, ezinbestekoa baita hori ezagutzea atzema-teko zer neurritan eskola-arkitektura zaharkitua bilakatu den hezkuntzarako lasta. Halaber, pedagogia garaikidearen oinarriak eta beharrak hausnartuko dira, bai eta horien ondorio espazialak ere.

Gako-hitzak: diziplinazko arkitektura, pedagogiarako espazioak, hezkuntzaren espazioak, espazio hezitzaileak, eskola-arkitektura.

Abstract: Education has totally changed in recent years, but the necessary changes in the spatial conception of schools haven't been carried out. Therefore, architecture has become an obstruction to education. In this article, the origin of the graded school will be exposed, in order to understand how the obsolete school architecture has become ballast for education. Besides, the basic principles and needs of contemporary education will be explained, and their spatial consequences as well.

Keywords: architecture of discipline, spaces for pedagogy, educational spaces, educating spaces, school-architecture.

Amaia Garate Olano
Arkitektoa

Jasotze data: 2016-03-20
Onarpen data: 2016-05-04

“Eskola-espazioa ikasteko makina bat da; baita zelatatu, hierarkizatu eta saritzeko espazioa ere. Zeldak, leku eta mailak antolatzean, diziplinek espazio konplexuak sortzen dituzte: funtzionalak eta hierarkikoak; gizabanakoen obedientzia bermatzen duten espazioak, eta baita denbora eta keinuen ekonomia hobe bat ere; (...) jendetza nahasi, ezdeus eta arriskutsuak aniztasun ordenatu eta otzan bihurtzeko”¹.

Michel Foucault

Diziplinazko arkitektura

“Kezkagarria da edozein eskolaren eta edozein kartzelaren egitura espazialek horrenbeste antzekotasun partekatzea”¹.

Eskola, kartzela eta ospitalea dira, Michel Foucaulten arabera, jendarte diziplinarioren oinarriko erakundeak (arkitekturak). Guztiek ere erakunde armatua dute eredutzat; hirurak dira klausura-espazioak, gelditasunerako pentsatuak, askatasuna eta bat-batekotasunak hertsatzeko diseinatuak, alegia. Egia da hirurek oinarriko unitate baten errepikapenean oinarritu behar dutela (agian zalantzan jarri beharko litzateke hori ere): ikasgelak, zeldak eta gelak; baina zelulatik harago, osotasuna eraikitzean, hiru ereduak ibilbide paraleloei jarraitzen diete.

Zergatik, baina, giltzaperatzeko behar hori heziketaren jardueran? Non du usadioak bere jatorria? XVI. mendetik XIX.era hamaika prozedura garatu zituzten gizabanakoa neurtu, sailkatu, bideratu eta kontrolpean izateko, horien bidez herritar «erabilgarriak eta otzanak» lortzeko:

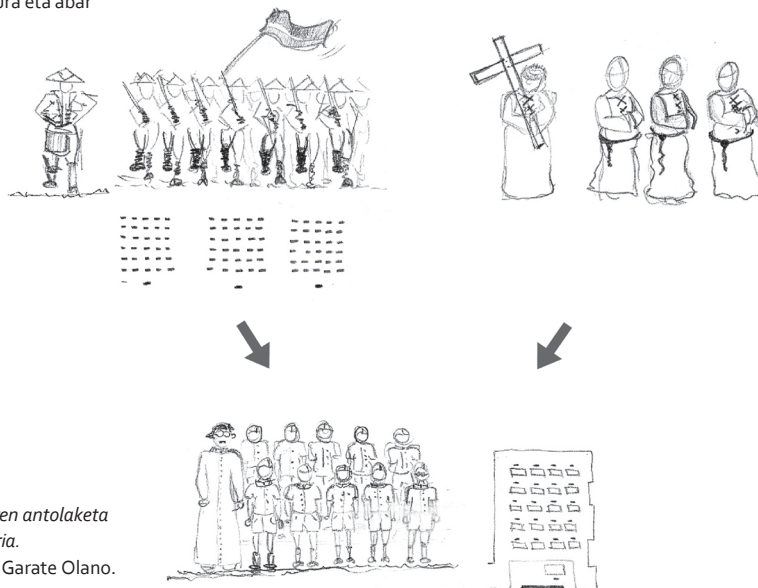
¹ Frank Lockeren aburuz (arkitektoa, Harvardeko irakaslea eta *Learning Environments for Tomorrow* programaren zuzendaria), eskola eta kartzelen arteko alderaketa ez da apatetsua: «¿usted con qué relacionaría una fila de salones a puerta cerrada con un corredor en el que no se puede estar sin permiso y una campana que ordena entrar, salir, terminar o comenzar las clases?».

diziplina-sistema sortu zuten. Asmatu zituzten kalifikazioak, sailkapenak, azterketak, mailaketak, erregistroak... norbanakoa maniatu, oinperatu eta menderatzeko xedearekin. Diziplinarako erreminta horiek indarrean sartzeko esparru ziren (eta dira) eskola, espetxea eta ospitalea; bai erakunde modura, bai eta arkitektura modura ere. Foucaultek teknika modura definitu zituen diziplinak, indarkeria zuzentzailea era dosifikatu eta sozialki ikusezinean ezartzeko moduak.

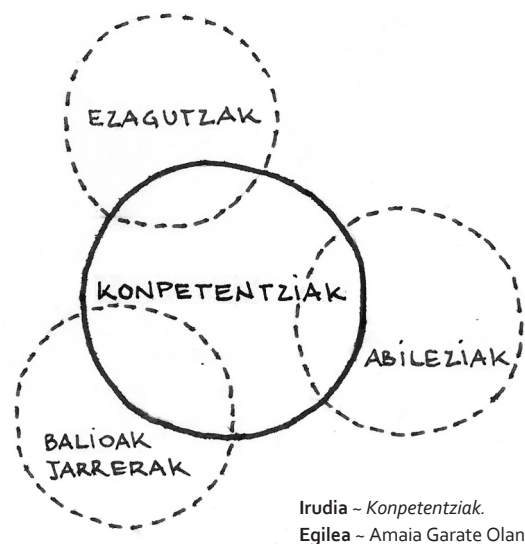
Diziplinaren arkitektura beti da zelularra, zeldak antolatzean mailak antolatzen baitira; eta horrela, espazio (eta antolaketa) hierarkikoak eskuratzen dira. Izan ere, mailaketaren bidez jendetza mendera daiteke. Diziplinaren arkitekturak baditu betebeharrak, hala nola banaketa zalantziaren eraginak deuseztatzea; topaketak eta trukaketak ekiditea; guztiz definitzea (inposatzea) zer egin, eta, batez ere, non eta noiz egin, banakakoaren erabakiak saihestu eta balio gabetzeko, batik bat.

Oinarriko eskola-graduatuaren jatorria- Jesuiten pedagogia-eredua

Orain arte mantendu den ikasketa-sistema Jesuitek asmatutakoaren oinordetza zuzena da, XVII. mendean Kontrarreformaren ondorioz izandako krisi erlijiosopolitikoan sortutako eredu akademikoarena, alegia. Erreformisten eta kontrarreformisten arteko gatazkan, kolonizazio erlijiosorako erreminta gisa erabili zuten hezkuntza masiboa, eliztar berriak lortzeko helburuarekin. Hori dela-eta, bere hastapenetik, eskola ez zen formazio intelektuala lantzeko erakunde izan, fededunak ekoizteko mekanismoa baizik; beste era batera esanda, doktrina katolikoa helarazi eta inposatzeko gailua izan zen.

Irudia - Eskolaren antolaketaren ereduaren jatorria.
Egilea - Amaia Garate Olano.

Irudia - Konpetentziak.
Egilea - Amaia Garate Olano.

Raul Fernández Vítóresen hitzetan, oinarrizko eskola-graduatuaren sorrerarekin **doktrinamendu-erakunde berri bat asmatu zuten.**

Nahiz eta ikastunek irakurketa, idazketa edota kalkulia landu, aitzakiak baino ez ziren izango horien bitartez ideologia katolikoaz blaitzeko ikasleak. Jesuitak ez ziren edukiez arduratu, formez baizik; izan ere, iaioak ziren edozein eduki kognitibo diziplina-tresna bihurtzen (formalismo pedagogiko deritzo horri), eta horretarako metodologia *memoristikoa* oinarritu ziren, hau da, oroimenezko ikaskuntzan. Ordudanik, jakintzaren hustuketa horrek hezkuntza-sistema orotan iraun du, pedagogiaren sustraiko ikuskera bera kutsatu arte.

Bestalde, ikasle kopuru handiak antolatu behar zituzten, eta, erronka horri aurre egiteko, masen kudeaketarako bi eredu erabili zituzten: armada eta erlijio-ordenak. Miliziatik eskema piramidal-hierarkikoan oinarritutako egitura bereganatu zuten; erlijiotik berriz, denboraren erregulazioa eta graduazioa imitatu zituzten (aisialdi ezaren printzipioa). Hori da eskola-graduatuaren sorrera, eta, antolaketari dagokionez, hezkuntza moderno orok jarraitzen dio Jesuiten jarraibide horri. Halaber, **egungo eskola-arkitektura ereduaren jatorria** une hartan sortu zen; ikasleen diziplina zein kontrolerako **optimizazio-tresna gisa**, hain zuzen ere.

Hala eta guztiz, pedagogiaren zientziak aurrera egin du, bai bere ikuskeran bai eta bere praxian ere. Hezkuntzaren oinarriak eta korrante teorikoak arras aldatu dira: egungo pedagogia beste pedagogia bat da. Beraz, **eskola-programak ere beste bat behar du izan halabeharrez. Arkitektook berriz ulertu behar dugu zer den eskola, egungo egiazko beharrei erantzungo badiegu, bederen.**

Pedagogia garaikidea

Hezkuntza garaikidearen helburua ez da ezagutzen transmisioa. Egun, **pentsemenduaren garapena da helburua eskoletan, gaitasun kritikoarena, eta horiekin batera — norbanakoaren irizpideak eraikitzeko xedez— formazio sozial eta emozionala.** XXI. mendean ez da nahikoa **gizabanako bakoitzak hainbat ezagutza biltzea bere bizitzaren hastapenetan gerora mugagabeki erabili ahal izateko.** Ezagutzaren jendartean edonon eta une oro

dago informazioa eskuragarri: ez da jadanik gutxi batzuen esku dagoen altxorra; jakintzaren igorpena ez da, beraz, lehentasun nagusia arlo akademikoan.

Bestalde, ikastunak ez dira menderatu eta homogeneizatu beharreko lehengaia; aitortzen zaie nor bere izaera, gaitasun zein trebetasunak izateko eskubidea, eta zehazki horien garapenera bideratzen da hezkuntza. Formazioaren indibidualizazioa ezinbestekoa da prozesu horretan; heterogeneoa izango da eskola postdiziplinarioaren *curriculum*a, norbanakoaren aniztasuna onesten baitu.

Gainera, Gardnerren adimen anitzen teoriaren ondorioz,²² lehen lerroa iragan dira, besteak beste, formazio morala, osasun psikologikoa eta afektiboa, garapen etikoa eta sorkuntzarako gaitasuna bezalako hezkuntza-esparruak. Horrez gain, *Hezkuntza: altxor ezkutua* txostenaren ekarpenak³ pedagogia berriaren oinarri bilakatu dira: ikasteko autonomia eta formazio integrala bilatzen dira pedagogia eredu berriekin.

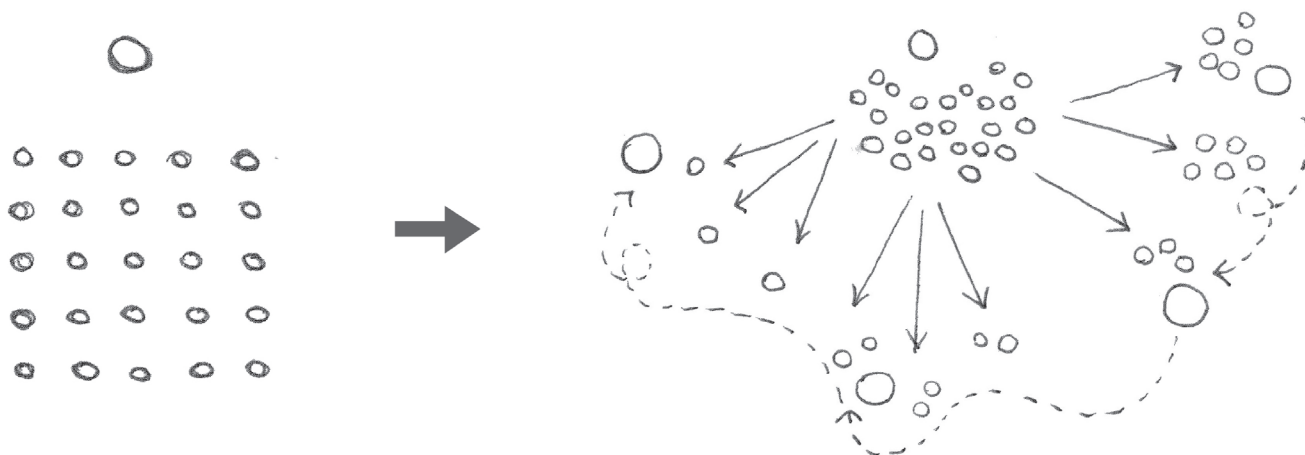
Horregatik, gaur egun, bestelakoak dira hezkuntzaren bitartez landu beharreko erremintak: informazio-uholdean ez itotzeko tresnak, ezagutzak galbahetzeko irizpideak, jakintzaren erabilgarritasuna sustatzeko estrategiak, etab. Edukiak modu mekaniko eta erreplikakorrean erakustek ez du zentzurik jada; horren ordean, ezagutza eskuratu, aukeratu eta erabiltzen ikasteko pedagogia bultzatzen da, jendarte garaikideak dakartzan erronkekin bat datorrena.

Alabaina, behin hezkuntzak jakintzen igorpenean ardazteari utzi diola, nola birdefini daitezke berriro pedagogia eta bere tresnak? Hau da, ikaskuntza memoristikoa baztertu baldin bada, zein dira orduan korrante teoriko berrien metodologiak? Nolakoak da hezkuntzaren praxia gaur egun? Zer gertatzen da ikasgeletan?

Kompetentzia³ bidezko lana da gaur egungo ikuspegi

² Adimena ulertzeko modu tradizionala ez da nahikoa, adimen anitzen teoriak frogatu duenez. Gardnerrek adimen globala zortzi gaitasun espezifikoren batura dela dio. Gaitasun horien artean daude entelegu logiko-matematikoa eta linguistikoa tradizionalak, baina baita interpersonala eta intrapersonala ere.

³ Kompetentzia gaitasun multzo bat da, egoera konplexu anitzen aurrean eraginkortasunez jokatzeko ahalmena. Horretarako, ezagutzak beharrezkoak dira,

Irudia ~ Ikasgelako komunikazio egituraren bilakaera.

Egilea ~ Amaia Garate Olano.

nagusia hezkuntzan. Irakaskuntza-praxiaren unitateak egoera didaktiko konplexuak eta funtzionalak izango dira, helburu zehatz baten arabera antolatuta. Erroka zehatzei irtenbideak aurkitzeko arlo askotako ezagutzak zein abileziak erabiliko dituzte ikasleek, eta, irakaslearen gidaritzapean, erantzuna emango diete egunerokotasuneko hainbat egoerari. Autoikaskuntza jorratzeko aukerak izango dira, azken finean, ikastunak pentsarazteko jarduerak.

Hortaz, ikasleak *tabula rasa* pasiboa izateari utziko dio, eta ikaskuntzaren eragile bilakatuko da; rol aktiboa izango du. Hartara, norbanakoaren aurkikuntzaren bitartez landuko du garapen integrala. Irakasleak ere bere rola erabat aldatuko du: ikasleen autoikasketa-prozesuetan laguntzailea besterik ez da izango, hau da, prozesuaren gidari.

Egungo pedagogiarako arkitektura

Pedagogiak aurrera egin du arkitekturatik haratago, eta ez hari esker. Usuegi aurkitzen dira eraikin berrietan zahar jaiotzera kondentatutako eskolak, antzinako ereduak, hausnarketarik gabe, behin eta berriz errepikatzearen poderioz.⁴ Horrelako eraikinek oztopatu egiten dute hezkuntza gauzatzea eta haren garapena, eta, beraz, estatikotasuna eragiten diote pedagogiaren zientziari.

Horiek horrela, interesagarria da oinordetzan jasotako espazioak zalantzan jartzea, eta gogoeta egitea eskoletako espazioen inguruan, egiazko beharrak ezagutu eta horiei erantzuna emateko.

Ikasgelaren birgaitzea Den-dena guztiei era homogean erakustea izan zen irakaskuntza memoristikoa oinarritutako hezkuntzaren utopia. Oholtza batera zuzendutako ikasmahaiak osatzen zuten ikasgelaren eszenografia; elizetako pulpitu eta eserlekuen eskemaren

baina baita trebetasunak, jarrerak eta balioak ere. Alegia, edozein arazori edo errokkari irtenbidea bilatzeko abilezia eta ezagutza guztien bateratzean datza kompetentzia. Edukiak bitartekoak baino ez dira kompetentzien garapenerako.

⁴ Frank Lockeren hitzetan, kartzelen eredu espaziala puntuz puntu errepikatzen gabe eskola-arkitekturak diseinatzerakoan. Haren ustez, XX. mendeko formula bakar eta orokorra ari gara behin eta berriz erabiltzen: irakasleek ezagutza zurrin eta norabide bakarreko transmititzeko espazioak diseinatzen.

antzera, norabide bakarreko komunikaziorako egituratuta. Antolaketa estatiko horretan, maisua zen ezagutzaren iturri bakarra, eta, horren eraginez, espazioa puntu fokal bakarrera zuzenduta zegoen, espazio-egitura panoptikoari jarraituz.

Hezkuntza garaikidean, erabat aldatuko da ikasgelaren komunikazio-egitura: irakasleak ez du gehiago puntu finko batetik irakatsiko, talderik taldeko jarraipena egingo baitu, eta, hortaz, dinamikoa izango da haren zeregina ikasgelan; ikaslea, halaber, ez da jarrera pasiboz mahaian eserita egongo, dinamikoki parte hartuko baitu bere ikasketa-prozesuan. Ikasketa-egoeretan, ikasleak antolatzeko modu anitz gerta daitezke; banaka, bikoteka edota taldeka antolatuko dira, izan ere, biltzeko malgutasuna ezinbesteko baldintza da metodologia berrietan.

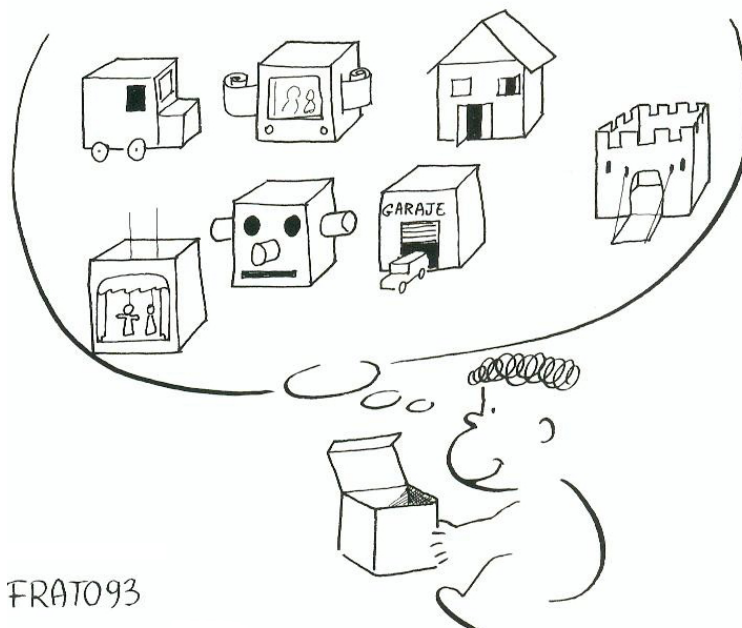
Ikastunek egitura eta baldintza bereziak bilatuko dituzte unean uneko zereginetarako: ikertzeko, gogoetak egiteko, eztabaidatzeko... Ikasgelaren arkitekturak aldibereko hainbat ikasketa-egoerari zerbitzu emateko azpiegituraz hornituta egon behar du; horregatik izan behar ditu kontzentrazioarako esparru txikiak, espazio pribatuak, esperimentaziorako eta lan praktikorako guneak, erakutsi, adierazi eta partekatze erakusketa-lekuak, irakurketa edo kontsultarako tokiak, etab.

Espazio fisikoak baldintza-konbinazio ugari sortu behar ditu, hainbat faktoreen arabera katalogo bat eskainiz: argiztatze-maila, intimitatea, isolamendu akustikoa, azpiegiturekiko gertutasuna, gainerako espazioekiko harremana, estatikotasuna, etab. Hori dela-eta, atmosferen biodibertsitate bat bildu behar du, espazio sinbiotiko zein autonomoz osatua, iragazkortasun- edota baitaratze-beharren arabera. Ikasgela aniztasunaren biltegi bat da orain: talde-egitura aldakorak, askotariko atmosferak eta jardura dinamikoak jasoko ditu aldi berean. Gainera, ez du jadanik zelda-nortasunik izango, inguruarekin harremana izango baitu; iragazkorra izango da beste ikasgelekiko, banaketa-espazioekiko eta kanpoaldearekiko.

Jolasen lurraldea

Hasieratik, itxiera eta klausurarako espazio moduan

Irudia – Erabilera desegokirako gaitasuna.
Egilea – Frato (Francesco Tonucci).

FRATO93

diseinatu zituzten eskola-arkitekturak. Denborarekin, espazio irekiak gehitu zizkieten, hala nola patio zein lorategiak, baina, betiere, erabilera ordenatu eta zehatzera bultzatzen zutenak.

Jolastokian, umeari definizio berriak birsortzeko egoerak proposatu behar zaizkio, askotariko interpretazioak errazten dituzten lekuak, alegia. Izan ere, eskolako beste espazioekin alderatuta, jolaslekuko espazioa da arauak askatasun handienaz berradostera gonbidatzen duena: arau horiek onartu edo apurtzearen logikara. Bertan, hurkoarekin eta lekuarekin aurrez aurre jartzerakoan, barne-gatazken lanketan, haurrak bere nortasuna eraikitzeko beharra aseko du.

Umeek ez dute playgrounddik behar, ez eta olgatu ahal izateko jolastoki mugaturik. Modu itxian definitutako lekuak barik, iradokizunak eskaini behar zaizkio haurrari; hots, funtzio zehatzeko gailuen orde, aukera anitzeko egoerak. Lurralde bera izan daiteke jolasen leku zein objektu aldi berean, eta akzioan bertan eraiki daiteke: umearen ekintza bat dagoenean. Jolasen lurraldeak errealitateak berreraikitzea gonbidatu behar du haurra. Aldibereko ibilbide posible guztien lurra da, desorientazioarena eta erreferentzien etengabeko topaketarena, ezusteena, ostentzearena, konkistena...

Fede handiagoa izan dezakegu arkitektook haurrek berezkoa duten asmatzeko eta gaizki erabiltzeko gaitasunean, beraiei utzi espazioak bukatzeko erantzukizuna, bai eta horien funtzionaltasun zehatza definitzeko aukera ere.

Domestizitatea

Jantokiari izaera hezitzailea aitortzen zaio: haurrak elikatzeaz gain, autonomia eta elkarbizitza bezalako balioetan hezteko ere funtsezkoa dela diote pedagogoe⁵. Errealitatean, ordea,

⁵ Mª Leonor González-Garzón Montesén hitzetan (Alcalako Unibertsitateko irakaslea), «el comedor escolar es una estructura de apoyo que posibilita o mejora la enseñanza y que tiene un marcado componente social. Pero es también un espacio educativo, más centrado, sobre todo, en la educación no formal, donde priman los contenidos de tipo actitudinal relacionados con la higiene, la alimentación y la conducta social (Picart, J., 2002), por lo que supone un medio muy idóneo para responder a la diversidad, la interculturalidad y la formación de hábitos y habilidades sociales (Geis, Miret y Pavón, 2001)».

heziketa-beharren araberakoa al da jantokiaren espazioa, ala praktikotasun errazaren mesedetan diseinatzen da soil-soilik?

Eskoletako jangelak leku kaotikoak eta zaratatsuak izan ohi dira; ehunka ume biltzen dira espazio bakar eta jarraian, eta horrek, intimitate- eta baitaratze-sentsazioak haztea oztopatzen du. Ondorioz, jatorduak ustez izan beharko lukeen erlazio-unea zapuztu egiten da. Eskola-jantokietan haurra jendetzaren artean galtzen da, eta badirudi horrek bere bakarkako jokabideaz arduratu behar ez izatera gonbidatzen duela.

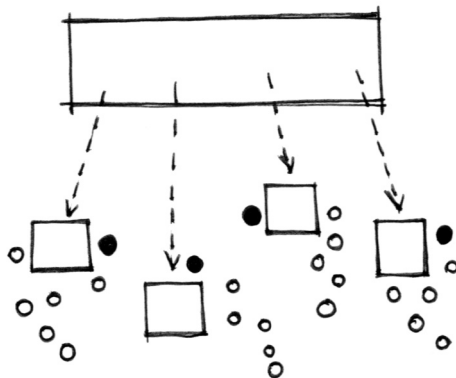
Ikasleei zerbitzatu egiten zaie; ez zaie inolako ardurarik ematen. Ez dute parte hartzen antolakuntza-zereginetan, eta, inolako protagonismorik gabe, kontsumitzaile huts bihurtzen dira. Zenbaterainoko ardura eman behar zaie umei jatorduetan? Helduak laguntzaile izan daitezke, baina inolaz ere ez zerbitzari; adituen ustez, bideak ireki behar dira haurrek ahalik eta autonomia eta ardura handienaz joki dezaten.

Mahaia jartzea zein jasotzea, nor bere burua zerbitzatzea, eskuak eta hortzak beraien kabuz garbitzea eta halakoak bete ditzaketen zeregin errazak dira, eta erantzukizun-zentzua eta autoestimua jorrazteko oso onuragarriak izan daitezke. Baina, horretarako, aukera eman behar zaie; izan ere, arkitekturak beste kudeaketa- eta erabilera-sistema hezigarriago batzuk ahalbidetu behar ditu jantoki-espazioetan ⁶.

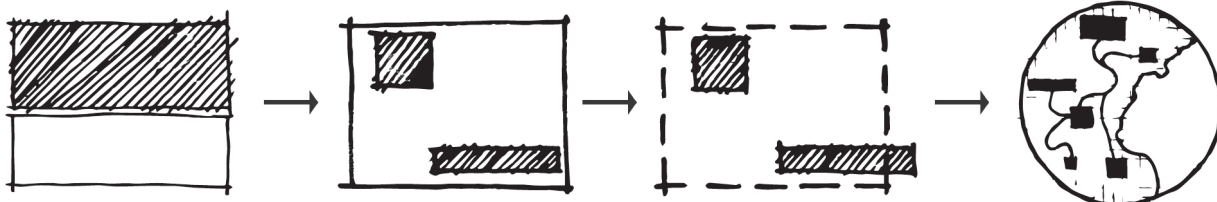
Jangelak espazio jarraitu bakarra izaten jarraitu behar badu ere —arrazoi pragmatikoez zein segurtasunezkoek horrela eskatzen baitute—, intimitate- eta domestizitate-maila handiagoa eskaini beharko luke eta, era berean, beste azpiegitura-sistema deszentralizatuago bat izan beharko luke, azpiegitura hori haurrei hurbiltzeko: jakien

⁶ Mª Leonor González-Garzón Montesén esan bezala: «Una de las grandes necesidades en el comedor escolar es la de prestar más atención a los espacios. (...). Si bien las aulas se organizan de acuerdo a las actividades que se van a desarrollar en ellas, no ocurre lo mismo con las actividades de comedor. Es necesario que los centros comiencen a considerarlos espacios concretos con necesidades concretas (...) Esto requiere planificación, material y recursos».

Irudia ~ Eskola barreiatua, hiri hezitzailea.
Egilea ~ Amaia Garate Olano.

Irudia ~ Zerbitzu gune deszentralizatuak jantokian.
Egilea ~ Amaia Garate Olano.

banaketa toki ugarritan, bakar batean izan ordez; konketa-gune ugari higiene-zereginetarako; ontziteria jasotzeko toki sakabanatuak, etab.

Banaketa-espazioak

Interpretagarritasunak eta anbiguitasunak ez dute lekurik arras zehaztutako espazioetan; ez dago aurreikusi gabekoak —bat-batekoak, alegia— gertatzeko aukerarik. Espazioaren eta programaren arteko erlazioa zurruna denean, zurrunegia, gauza bakoitzak bere lekua du eta leku bakoitzak bere funtzioa. Gehiegizko irmotasun horrek aurrez aurre egiten du topo egungo pedagogiaren helburuekin, zeinak espazioaren malgutasuna baitu baldintza funtsezkotzat.

Korridoreek tentsioa galdu behar dute, ikasgeletan sartzen ez den programa pedagogikoa eta erlazionala bereganatzen. Beste modu batera esanda, trantsiziozko espazio izatetik plaza izatera igaro behar dute. Banaketa-espazioetatik ibiltzeak helburu zehatzik gabeko mugimendua ere izan beharko luke, modu horretara, ikasketa-, erlazio- eta topagune-mementoan (eta lekuen) loratzea bultzatuko baitute.

Gainera, erabilera-arau irmorik gabeko lekuak edota erabilera desegokia iradokitzen duten horiek izan ohi dira ezusteko beharrekiko harkorrenak, eta, horregatik, egokitu daitezke hobeki pedagogiaren garapenaren ondorioz sortuko diren etorkizuneko beharrei.

Beharrezkoa omen da, adituen ustetan, eskolan landutako balioei jarraitutasuna ematea eskolatik kanpoko esparruetan ere, batik bat aisialdiari eta erlazioei lotutako une eta tokietan. Garrantzitsua da haurrek beren egunerokotasuneko beste esparru batzuetan erabiltzea eskolan ikasitako baliabide emozionalak, moralak, erlazionalak eta sozialak.

Horren harira, eskola-eraikina monolitoaren kontzeptutik urrundu —bastioiaren ideia baztertu— eta auzoan integratutako egitura fisiko eta sozial gisa uler daiteke. Hau da, eraikina bera barreiatzea azter daiteke, hiriaren trama kutsatuko luketen puntuz osatutako sare baten modura. Zentzu horretan, hiriko kale zein plazak eskolaren beste hezkuntza-esparrutzat jo daitezke, eta era berean, eskola bera hiriarentzako kultur sare bilakatu. Ikuskera horren

arabera, eta eskolaren harresiz kanpoko ikusmoldearekin bat, azpiegitura fisiko bat eskain daiteke eskolan hasitako proiektu pedagogikoen jarraipena bermatzeko eskola-orduetatik harago.

///

Bibliografia

- Cabanellas, I. eta Eslava, C. (2005): *Territorios de la infancia: diálogos entre arquitectura y pedagogía*, Graó, Bartzelona.
- Carbonell, L. eta Gómez Del Moral, M. (1993): «Los proyectos de trabajo y el aprender a aprender», *Aula de Innovación Educativa*, 11.
- Caruso, M. eta Dussel I. (2003): *La invención del aula. Una genealogía de las formas de enseñar*, Santillana, Buenos Aires.
- Fernández Vitores, R. (2002): *Solo control: panfleto contra la escuela*, Páginas de espuma, Madril.
- Foucault, M. (1976): *Vigilar y Castigar*, Siglo Veintiuno Editores, Mexiko.
- Gardner, H. (1983): *Teoría de las Inteligencias Múltiples*, Paidós.
- Ribo, N. (2005): «El planteamiento educativo del comedor escolar», *Aula de innovación educativa*, 138, 32-34.
- Rodríguez Torres, J. (2011): «Los rincones de trabajo en el desarrollo de Competencias Básicas», *Docencia e Investigación*, 21.
- Tonucci, F. (2004): *La ciudad de los niños*. German Sánchez Ruipérez Fundazioa, Madril.
- Toranzo, V. (2007): *Arquitectura y Pedagogía. Los espacios diseñados para el movimiento*, Nobuko, Buenos Aires.
- Ventura, L.; Piérola, I.; Pont, E. eta Font, J. (2005): «El comedor escolar: un espacio y un tiempo educativo», *Aula de innovación educativa*, 138, 27-31.
- Viñao, A. (1994): «Del espacio y la escuela como lugar: propuestas y cuestiones», *Historia de la Educación*, 12-13.